

Oruc ƏLİYEV*AMEA Folklor İnstitutu**filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent**e-mail: orucsohraboglu@gmail.com*

QARABAĞ NAĞİLÇİLİQ ƏNƏNƏSİ

Açar sözlər: Qarabağ folkloru, folklor mühiti, nağıl, motiv, süjet, söyləyici

SUMMARY

THE TALE-TELLER TRADITION OF GARABAG

Each folklore environment is distinguished by its unique poetic features and peculiarities. From this point of view, the Garabag folklore environment has an important place. In the article the tales collected from Garabag are involved in the research. Along with the legends, rumors and other folklore examples collected from Garabag, it is revealed that tales also provides the rich information about the life and traditions of this region. In order to clarify this problem in more detailed way it is addressed to examples written from individual speakers at different times. It is shown that in this region the heroic tales such as "The tale of Kel Hasan" and "Pahlavan Hasan" occupy a special place. It is also mentioned that these tales are differed from other fairy tales both by the type of hero and by the features of the composition. The examples such as "Gulhuseyn Pahlavan", "Golunda girkh kelin guju olan kishi" collected in the Garabag region in recent years also sounded with the above-mentioned fairy tales.

In the Garabag region, along with anecdotes about Bahlul Danandas name, several fairy tales are also found. Now we can observe that the genre of anecdote is more widespread. And it is probably the basis for the creation of such samples.

The motif of fortune, tale is also found in fairy-tale texts collected from the Garabag region. Search for happiness, discussion of happiness with the mind, happiness, etc. in plot types, the image of Garachukha carries mainly an auxiliary function.

Garabag fairy tales are also distinguished for their artistic features, richness of plot-composition. But all these show that fairy tales in Garabag have a unique tradition.

Key words: Garabag folklore, folklore environment, tale, motif, plot, tale-teller

РЕЗЮМЕ

ТРАДИЦИОННОСТЬ В СКАЗКАХ КАРАБАХА

Каждая фольклорная среда отличается своими поэтическими чертами и особенностями. С этой точки зрения фольклорная среда Карабаха занимает важное место. В данной статье исследуются сказки, собранные из Карабаха. Наряду с легендами, мифами и другими образцами, собранными из Карабаха, сказки также дают богатую информацию о жизни, быте и традициях этого региона. Для более подробного разъяснения этого вопроса используются примеры, записанные в разное время от разных информаторов, рассказчиков. Особое место в этом регионе занимают такие героические сказки, как «Сказка о Кале Гасане» и «Пахлаван Гасан». Отмечаются композиционные особенности и типологические особенности героя этих сказок, являющиеся их отличительной чертой.

Тематические особенности сказок «Гюльгусейн Пахлаван» и «Мужчина, в руках которого сила сорока невест», собранные и записанные в последние годы из Карабахского региона, также перекликаются с вышеупомянутыми сказками.

Наряду с анекдотами, связанные именем Бахлул Дананды из Карабахского региона, существует несколько сказок. В настоящее время наблюдается более широкое распростра-

нение и обращение к жанру анекдота. Это вероятность дает основание для создания таких образцов.

Мотив судьбы, жизни также занимают особое место в текстах сказок, собранных из Карабахского региона. Поиск удачи, спор судьбы с разумом, возвращение удачи и так далее, образ Гарачухи в сюжетных типах играют вспомогательную функцию.

Карабахские сказки также отличаются своими художественными особенностями и богатой сюжетной композицией. Все это свидетельствует о том, что Карабах имеет уникальную и неповторимую традицию сказания.

Ключевые слова: карабахский фольклор, фольклорная среда, сказка, мотив, сюжет, рассказчик.

Qarabağ folklor mühitində hər bir janrı əhatə edən nümunələrin, o cümlədən nağıl janrına aid nümunələrin öz yeri var. “Qarabağ: folklor da bir tarixdir” kitabının tərtibçiləri bu məsələ ilə bağlı yazırlar: “Qarabağ sakinlərinin yaddaşındakı folklor nümunələrini toplamaqla biz nəinki həmin nümunələri məhv olmaqdan xilas edirik, həm də gənc nəslin doğma tarixi-coğrafi məkanının, həmin məkanın folklorunun, etnoqrafiyasının tanınmasına kömək etmiş oluruq. Belə ki, Qarabağdan toplanmış istənilən folklor mətni özündə bu bölgənin etnoqrafiyası haqqında informasiya daşıyır. Qarabağın qədim türk yurdu olduğunu və onun hər bir daşında, torpağında türkün izi olduğunu folklor nümunələri bir daha əsaslı şəkildə göstərmiş olur” (1, 6).

Qarabağdan toplanmış rəvayət, əfsanə və digər nümunələrlə yanaşı, nağıllar da bu bölgənin həyatı, məişəti, adət-ənənəsi və s. barədə olduqca zəngin informasiya verir. Bu məsələni bir qədər daha ətraflı şəkildə aydınlaşdırmaq üçün müxtəlif vaxtlarda ayrı-ayrı söyləyicilərdən yazıya alınmış nümunələrə müraciət edək. Belə səciyyəvi nümunələrdən biri 1935-ci ildə Ağdam rayonu Hindarx kənd sakinini Mirzə Ələkbər oğlundan yazıya alınmış “Kəl Həsənin nağılı”dır (2, 188-200).

Bu süjetin bir variantını da – “Pəhləvan Həsən” adlı nağılı Qulu Quluzadə Karyagin rayonunun (Füzuli rayonunun) Horadiz kəndindən Cabbar Mövla Qulu oğlundan yazıya almışdır (3, 75-85). Bu nağıl da övladsız valideynlərin qocalıq çağlarının təsviri ilə başlayır. Onlar olduqca yoxsul bir ömür keçirirlər. Onların heç nəyə ümidi olmur. Bir parça çörəyə möhtacdırlar. Ancaq birdən-birə onların həyatında qeyri-adi dönüş yaranır, yaşayışlarının axarı tamamilə dəyişir. Hər iki nağılda bu dəyişiklik onların övladlarının qocalıq çağlarında dünyaya gəlməsi və qeyri-adi keyfiyyətlərinə görə seçilməsi ilə səciyyəvidir. Onlar qeyri-adi törənişləri ilə başqalarından seçilirlər.

Azərbaycan folklorşünaslığında belə nağılları sehrli nağıllardan fərqləndirməyə çalışmışlar. R.Xəlilov “Azərbaycan və ərəb nağıllarında qəhrəman obrazları” adlı tədqiqatında bu nağılların qeyri-adi doğuluşa, qəhrəman şəxsiyyətinin, zahiri görünüşünün, fiziki gücünün ətraflı təsvir olunmasına görə sehrli nağıllardan fərqləndiyini nəzərə çatdırır (4, 104).

Ə.Əsgərov da bu nağılların sehrli nağıllardan fərqləndiyini göstərir (5, 94).

Ümumiyyətlə, bu tip nağıllara münasibətdə folklorşünaslıqda fikir ayrılığı özünü göstərir. N.P.Andreyev öz göstəricisində belə nağılları sehrli nağılların tərkibində “qeyri-adi güc və bilik” bölməsində vermişdir (6, 47).

V.M.Jirmunski isə bu tip nağılların türk xalqlarının və onunla bağlı olan Cənubi Sibirin və Mərkəzi Asiyaın monqol xalqlarının ən qədim epik janrı olduğunu qeyd edir, onları “Bahadırlıq nağılları” adı altında verməyi daha doğru hesab edir” (7, 222).

İ.Rüstəmzadə V.M.Jirmunski, V.Y.Propp, E.M.Meletinski, S.Y.Neklyudov, kimi tədqiqatçıların araşdırmalarına əsaslanaraq bu sıraya daxil olan nağılları “Bahadırlıq nağılları” adlandırmağı və onları ayrıca bir qrupda verməyi daha düzgün hesab edir. Tədqiqatçı belə nağılların həm qəhrəmanın tipinə, həm də kompozisiyaya xüsusiyyətlərinə görə sehrli nağıllardan fərqləndiyini göstərir (8, 43).

Bizcə, bu nağılları sehrli-qəhrəmanlıq nağılları kimi ayırmaq daha məqsədə uyğun olardı.

Yuxarıda nağıl süjetinin hər iki variantında qəhrəman qeyri-adi törənişi ilə fərqlənir. Odur ki, onlar ən güclü rəqiblərinə belə üstün gəlirlər. Bununla yanaşı, ən çətin məqamda sehrli köməkçi – Simurq quşu hər iki nağılda qəhrəmanın köməyinə çatır.

XX əsrin 80-ci illərində, eləcə də XXI əsrin əvvəllərində, bu günlərimizdə Qarabağdan yazıya alınmış nümunələrdə də sehrli-qəhrəmanlıq motivlərinə rast gəlinir. Bu isə Qarabağ bölgəsində mühitlə bağlı nağılcılıq ənənəsinin hələ də yaşadığını söyləməyə əsas verir. “Gülhüseyn pəhləvan” nağılı bu baxımdan diqqəti cəlb edir (9, 67-68). Nağılın məzmunu belədir: Gülhüseyn adlı bir oğlan əmisinin qoyunlarını otarır. O, çox qüvvətli imiş. Gülhüseyn bir gün qoyun otaranda ona bir atlı yaxınlaşır. Atlı oğlandan yemək istəyir. Oğlan hövkəsindən bir parça çörək çıxarıb, yeddi tikə eləyib, taxta kasasına da qoyun südünü töküb atlıya verir. Gülhüseyn atlının yeməyinə baxıb deyir ki, sən yeməyin uşaq yeməyidir. Atlı onu oğulluğa götürür. Günlərin bir günü, gecənin yarısı Gülhüseyn yuxudan ayılıb toy səsi eşidir. O durub oynayanda ev silkələnir. Kişi deyir, ehmal oyna, evi uçurarsan. Gülhüseyn toy olan yerə gedir. Öyrənir ki, padşahın oğlunun toyudur. “Gülhüseyn dedi:

– Mənə yemək verin.

Aşbaz buna yemək verdi, o, bir qazan yeməyi yeyib doymadı, ikincini istədi, onu da yedi, sonra isə su istədi. Aşbaz gördü ki, buna su çatdırma bilməz, ona dedi ki, padşaha deyin ki, qoşunun qabağına mən çıxacağam. Bunu eşidən padşah əmr etdi ki, onu içəri gətirsinlər” (9, 68).

Gülhüseyn yad padşahın 40 pəhləvanını məğlub edir. Firəng padşahı bunu görüb onun üstünə qoşun göndərir. Gülhüseyn bu qoşunu da darmadağın edir. Bunu gören padşah tacını onun başına qoyur, qırx gün, qırx gecə toy edib qızını da ona verir.

“Kəl Həsənin nağılı”nda qəhrəman yeddi qazan aş yeyib, silahlanıb çətin səfərə yola düşür. “Gülhüseyn pəhləvan nağılı”nda qəhrəman bir qazan aş yeməklə doymur, yenə yemək istəyir. O oynayanda ev az qalır uçub dağılsın, qırx pəhləvan onun qabağında aciz qalır.

“Qolunda qırx kəlin gücü olan kişi” (AT 365) (1, 179-181) nağılı da sehrli-qəhrəmanlıq motivini əks etdirir. Bu nağılda qəhrəmanın qolunda qırx kəlin gücünün olması müəyyən mənada “Kəl Həsənin nağılı” ilə səsləşir. Ancaq haqqında danışdığımız sonuncu nağıl, eləcə də “Gülhüseyn pəhləvan” nağılı əvvəlki iki nağıldan fərqlənir. Belə ki, son iki nağılda qeyri-adi gücün nə ilə bağlı olması məlum olmur, bu qeyri-müəyyəndir. Ancaq bu nağıllar da ənənəvi sehrli nağıllardan seçilir. Belə ki, bunlarda da qəhrəmanın fiziki gücü qabarıq şəkildə üzə çıxır, sherli vasitələr, əşyalar və sehrli köməkçilər hadisələrin inkişafında aparıcı rol oynamır.

Bu nağıllar, eləcə də Qarabağ bölgəsindən toplanmış “Şah oğlu Bəhram”, “Padşah oğlu”, “Kəlləgözün nağılı” və s. bir sıra nağıllar da motivlərinə, obrazlarına, strukturuna görə qəhrəmanlıq dastanları ilə səsləşir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da igid Bamsı Beyrək evlənərkən gərdəyini atdığı oxun düşdüyü yerdə qurur: “Oğuz zamanında bir yigit ki, evlənsə, ox atardı. Oxu nə yerdə düşsə, anda gərdək dikərdi. Beyrək xan dəxi oxun atdı, dibinə gərdəgin dikdi. Adağlısından ərgənlik bir qırmızı qaftan gəldi. Beyrək geydi” (10, 37).

Bu inamın izlərinə nağıllarda da rast gəlinir. Məsələn, 1939-cu ildə Füzuli rayon sakini, 67 yaşlı Səlim Kərim oğlundan yazıya alınmış “Güloğlan” nağılı (11, 252-258) diqqəti cəlb edir. Nağılda təsvir olunur ki, qəhrəman başqa bir şəhərə gedib çıxır. O, burada camaatın yasa batdığını görür. O öyrənir ki, şəhərin yasa batmasının əsas səbəbi əjdahadır. Dağda peyda olan əjdahaya nə verirlərsə almır, padşahın qızını istəyir. Padşah da ələcsiz qalıb qızını əjdahaya qurban vermək istəyir. Şah qızını aparıb əjdahaya verəndə Güloğlan da bu hadisəyə tamaşa etməyə yollanır. Dağın ətəyində bir daşın üstündə oturur. Bu vaxt gəlib yaxınlıqdakı kola qonan bir quş dil açıb deyir ki, sən oturan daşın altında yay-ox var, onu götür, əjdahanı öldür. Güloğlan daşın altındakı yay-oxu götürüb əjdahanı öldürür, şahzadə qızı ölümdən qurtarır. Bir az keçmiş indi də şəhərdə bir cadugər qarı peyda olur. Bu qarı vəziri, onun oğlanlarını, sonra padşahı və onun oğlanlarını daşa döndərir. Güloğlan üç gün, üç gecə dağları, daşları dolaşır qarının olduğu yeri tapır. “Güloğlan fikir-xəyalda ikən oturduğu yerdə onu yuxu apardı. Güloğlan gözü yuxuda, könlü isə oyaq olan zaman yenə həmin quş uçub gəldi, ona yaxın bir budağa qondu, dedi:

– Ay Güloğlan, yatıbsan, oyan, oyanıbsan, eşit! Bu qalaçada sehrkar bir qarı var. Sehlə hər dona girə bilir. Sehrkar qarı bir gözəl qız sifətinə düşüb, vəziri gətirib qalaçanın qapısında daş eləyib. Oğlanları da dalınca gələndə onları da daşa döndərib. Bir gün də maral cildinə girib, padşahı dalınca gətirib, burada onu da daş eləyib, sonra da oğlanlarını başının atlıları ilə daşa döndərib. İndi o sehrkar qarı qalaçadadı. Yaxşı eşit mənim dediklərimi! Qalxıb gedərsən qalaçanın qapısını

itələrsən, açılar, içəridən sehrkar qarı çıxar. Onda sən deyərsən: – Süleyman eşqi-nə sehrkar qarının sehri batil olsun! Onda sehrkar qarı nə qədər sehr oxuyub, səni də daş eləmək istəsə, eləyə bilməz. Sehr batil olar. O zaman yay-oxu çəkib onun sinəsindən vurarsan. Sehrkar qarı ölür, sehri pozular, qalaçası dağılar. Daş olmuş-lar da dönüb adam olarlar” (11, 256-257).

Quşun dediklərinə əməl edən Güloğlan yay-oxla bu cadugər qarını öldürür, daşa döndərilmiş insanları xilas edir.

Göründüyü kimi, bu nağılda yay-ox insanları yaman qüvvələrdən, şər varlıqlardan qoruyan, onlara səadət, xoşbəxtlik gətirən möcüzəli bir vasitə kimi əks olunmuşdur.

Sehrlə nağılların əsas xüsusiyyətlərindən biri burada köməkçi qüvvələrin və sehrlə vasitələrin mühüm rol oynamasıdır. Bu cəhəti nəzərə alan V.Y. Propp belə qənaətə gəlir: “Sehrlə vasitə əldə etdikdən sonra və ya qəhrəmanın əlinə onun əmri ilə ona kömək edən canlı varlıq düşdükdən sonra onun tətbiqi gəlir: qəhrəman heç nə etmir, köməkçi onun əvəzindən hər şeyi yerinə yetirir” (12, 48).

Sehrlə nağıllar sırasında 1943-cü ildə Cəbrayıl rayon sakini Məmməd Əhməd oğlundan yazıya alınmış “Altı yoldaş” nağılı da (11, 69-72) obrazlarına, kompozisiya xüsusiyyətlərinə görə seçilir. Nağılda təsvir olunur ki, şahzadə atasının arzusunda olduğu qızı alıb gətirmək üçün səfərə çıxır. Atasının əmri ilə şahzadə ilə gedənlər yavaş-yavaş ondan aralanıb geri qayıdırlar. Şahzadə isə öz fikrindən dönmür. O, qeyri-adi yol yoldaşları – Palazqulaq, Buzatan, Dağı dağ üstə qoyan kimi köməkçilərlə rastlaşır. Həmin qeyri-adi yol yoldaşlarının köməyi ilə şahzadə yad ölkənin padşahının bütün şərtlərini yerinə yetirərək onların sayəsində istədiyi qızı alıb gətirir.

Göründüyü kimi, nağılın qəhrəmanı sehrlə yol yoldaşlarını tapdıqdan sonra demək olar ki, hadisələrin inkişafında əsas yeri onun köməkçiləri tutur.

M.H. Təhmasib şifahi xalq ədəbiyyatımızda çox məşhur olan dövlət quşunun da bu qəbildən olan mifoloji surətlərdən olduğunu, nağıllarımızda bu quşun kölgəsinin bəxtiyarlıq və xoşbəxtlik gətirdiyini, bu quşun kimin başına qonarsa, o adamın padşah seçildiyini göstərir. Tədqiqatçı dövlət quşunun bir adının da Humay, yaxud Hüma olduğunu yada salır, “Umay-Humay” sözünün mənasını açmaq üçün bir sıra elmi ədəbiyyatlara, həm də bununla bağlı xalq inanclarına müraciət edərək belə qənaətə gəlir: “...Umay əslində uşaq yoldaşı deməkdir. Uşağın ana bətnindəki həyatında və inkişafında həmənlə uşaq yoldaşının nə dərəcədə böyük əhəmiyyətə malik olduğu aydındır. Buna görə də qədim insanın nəzərində bu, təbii-maddi varlıq, əgər belə demək mümkünsə, fəvqəltəbii şəkil və mahiyyət almış, qüdsiyyətə qaldırılaraq ilahə dərəcəsinə çatdırılmış, öz inkişafının daha sonrakı mərhələlərində isə öz kölgəsi – himayəsi ilə insanlara bəxtiyarlıq – dövlət-övlad verən bir quşa çevrilmişdir” (13, 101).

Simurq-Zümrüd quşu çətinliyə düşən qəhrəmanların köməyinə yetir, yaman qüvvələri məhv etməkdə onun ən yaxın köməkçisi olur.

Azərbaycan nağıllarında qəhrəmanın ən sədaqətli köməkçiləri sırasında serli atlar da mühüm yer tutur. Nağıllarda təsvir edilən sehrli atlar baş verəcək hadisələri qabaqcadan görür, qəhrəmanı bütün təhlükələrdən və ölümdən qurtarmağa çalışır.

Bir sıra folklor nümunələrində isə bunları yaradanlar öz əcdadlarını, soy köklərini atla əlaqələndirmişlər. Atın nağıl və dastanlarımızda geniş şəkildə əks olunmasından, ona olan müsbət münasibətdən bəhs edən prof. M.Seyidov yazır: “Türkdilli xalqlarda at onqonu əsas onqonlardan imiş, hətta at onqonu o qədər də əsas onqon imiş ki, onu Günəşlə, insanla bağlamışlar” (14, 39).

Qarabağ bölgəsindən müxtəlif vaxtlarda toplanmış nağıllarda bu motivə tez-tez rast gəlmək olar. Məsələn, 1939-cu ildə Cəbrayıl rayonunun Sofulu kəndindən Misirxan Miri oğlundan yazıya alınmış “Məlik Düçar” (15, 167-177) nağılında mehtərənaya girən Məlik Düçarı görən kimi at “dilə gəlib” onunla danışır, çıxılmaz vəziyyətə düşəndə ona yol göstərir, ən çətin sınaqlarda ona yoldaş olur.

Qarabağdan yazıya alınmış “Şah oğlu Bəhrəmin nağılı”, “Üçbiğ Kosa”, “Yetim İbrahim və sövdəgər”, “Ustacan Əhməd” və s. nağıllarda da atla bağlı epizod və süjetlər özünə yer tapmışdır.

Bu baxımdan 1939-cu ildə Laçın rayon sakini, 100 yaşlı Abdulla Məhərrəm oğlundan yazıya alınmış “Qara at” nağılı (11, 205-207) maraqlıdır. Nağılda təsvir olunur ki, şah birinci arvadından olan oğlu İbrahimi onun doğma oğlundan çox istədiyinə görə analığı İbrahime qənim kəsilir. Şahın İbrahime hədsiz məhəbbətindən təşvişə düşən analıq necə olursa-olsun İbrahimi öldürməyə cəhd edir. Ancaq hər dəfə vəfalı Qara at “dil açıb” İbrahimi onun hiyləsindən xəbərdar edir, onu ölümdən qurtarır.

“Çil madyan” (16, 95-101) nağılı da atla bağlı maraqlı süjet xətti ilə diqqəti cəlb edir. Bu nağıl 1943-cü ildə Qubadlı rayon sakini, 70 yaşlı Səkinə Məhəmməd qızından yazıya alınıb. Bu nağılda şahzadə ilə qəhrəman arasındakı qarşıdurma yarıf şəkildə baş verir və bu mübarizə-müsabiqədə qəhrəman dərya atının – Çil madyanın sayəsində qələbə çalır.

1935-ci ildə Qulu Quluzadənin Füzuli rayonunun Hadrut kənd sakini Cabbar Mövla Quluoğlundan topladığı “Nazikbədən” nağılı da (15, 292-306) at obrazı ilə bağlı maraqlı süjeti ilə seçilir. Bu nağılda sehrli atı sehrli vasitə – taxta at əvəz edir. Bu vasitənin köməyiylə şahzadə öz istəyinə yetə bilər. Belə bir vasitənin nağılda yer tapması, yaradılması isə ata olan inamla bağlı olmuşdur.

Qarabağdan toplanmış nümunələr içərisində qəhrəmanı məşhur lətifə qəhrəmanları olan nağıllara da təsadüf olunur. Qeyd edək ki, ayrı-ayrı bölgələrdə müəyyən lətifə qəhrəmanları olmuş, xalq arasında həmin qəhrəmanlarla bağlı lətifələr yaranmış, bunlar dildən-dilə düşmüşdür. Molla Nəsrəddin, Bəhlul Danəndə kimi lətifə qəhrəmanları ilə bağlı lətifələr isə daha geniş ərazidə yaranıb yayılmışdır.

Qarabağ bölgəsində Bəhlul Danəndənin adı ilə bağlı lətifələrlə yanaşı, bir neçə nağıla da təsadüf olunur. Aydın ki, janrlar arasında qəti sədd çəkmək düzgün deyil. Eyni bir məşhur şəxsiyyətin adına müxtəlif janrlarda təsadüf olunması

mümkündür. Digər tərəfdən o da məlumdur ki, bir sıra süjet göstəricilərində lətifələr nağılların tərkibində bir qrup kimi verilmişdir. Hal-hazırda isə nağıllara nisbətən lətifələrin daha geniş dairədə yayıldığını, söyləndiyini müşahidə edə bilərik. Bu da şübhəsiz ki, bu tipli nağıl obrazının yaranması üçün zəmindir.

Ümumiyyətlə, lətifələr bəzi xüsusiyyətlərinə görə nağıl janrına yaxın olsa da, əsas əlamətinə görə ondan fərqlənir. “...Nağıl xüsusi nağılçılar tərəfindən bir əsər kimi danışıldığı halda, lətifə kiminsə başına gələn bir əhvalat, hətta çox zaman el içində şöhrət qazanmış tarixi və yaxud mifik şəxsiyyətlərin adı ilə bağlı real hadisələr kimi danışılır” (17, 3).

Bəhlul Danəndənin adı ilə bağlı Qarabağdan yazıya alınmış “Şaha bel bağlama, arvada etibar etmə”, “Tacir Bəhlul” və “Bəhlul Danəndənin qardaşlığı” nağıllarında da bu deyilən xüsusiyyətlər özünü göstərir. Bunlarla yanaşı, onu da qeyd edə bilərik ki, bu nağıllarda ənənəvi lətifələrdən gələn xüsusiyyətlər də özünü göstərir. Bu cəhət daha çox qəhrəmanın xarakterində, onun ətrafındakılarına münasibətində üzə çıxır.

Bəxt, tale, alın yazısı motivi Qarabağ bölgəsindən toplanmış nağıllarda xüsusi yer tutur. 1947-ci ildə Füzuli rayon sakini, 65 yaşlı Hümət Məmmədoğlundan yazıya alınmış “Axmaq kişi” adlı nağıl bu motiv üzərində qurulmuşdur. Bu nağılda bəxtini tapmağından arxayın olan kişi ona nəsib olan xoşbəxtliyi görmür, bütün imkanları əldən verir, ona təklif olunan var-dövləti, həyatı qəbul etmir, bunlardan daha artığına çatmağa çalışır, nəticədə hər şeydən əli üzülür və axırda ağılsızlığı ucbatından şirin yeminə çevrilir.

Məlum olduğu kimi, hamı ruhların varlığına inam qədim insanların dünyagörüşündə mühüm yer tutmuşdur. Belə ki, bəxt canlı varlıq kimi təsəvvür edilmiş və belə güman edilmişdir ki, onun bir adamdan üz döndərməyi bədbəxtlik, həmin adamın üzünə gülməyi, yaxşı münasibəti isə xoşbəxtlik gətirir. Belə bir inamın izləri “Axmaq kişi” nağılı ilə yanaşı, bir sıra digər nağıllarda da özünəməxsus şəkildə əks olunmuşdur.

Bu süjetin Qarabağdan, eləcə də digər bölgələrdən toplanmış bir neçə variantına rast gəlirik. Bunlardan biri də “Qaraçuxasını axtaran kasıb” adlanır (1, 188-192).

“Üç qardaş” nağılında göstərilir ki, iki qardaş çalışıb-vuruşub yaxşı dolanırlar, üçüncü qardaş isə həmişə yatdığına görə ruzi tapmır. Qardaşları onu tənbeh edəndə bu qardaş deyir ki, məni yatırdan var, hər şey Allahın əlindədir. Söyləyici buna münasibətini belə bildirir: “Bunu yatırdan yatırıbdı, ay oğul. İlahi insana urza verməlidir. Şükür hakkın dərgahına. İnsana səbr verməlidir. O adam xoşbəxt adamdı ki, İlahidən həmişə özünə səbr isdiyir. Nə qədər səbr istəsən, səbrnən oturuf dursan, Allahın da bir heylə xoşuna gəlersən” (18, 282).

Göstərək ki, həm Bəxt, həm də Qaraçuxa adlandırılan obraz bəxt, tale anlayışlarını bildirir. Bu obrazla bağlı Ə.Əsgər yazır: “Şirvan bölgəsində bu obraz Naxış adlanır və Qaraçuxa ilə adekvat funksiya daşıyır. “İşi rast düşmək” anlamında naxış gətirmək ifadəsi sözügedən mifonimlə bağlıdır. Ancaq hər üç mifonim

Azərbaycan mühitində meydana çıxmışdır. Sözügedən mifoloji personajın arxaik adı Cənubi Sibirin türk xalqlarında bu günə qədər qorunmuşdur. Sur, sülə, yula adlanan bu mifoloji personaj insanın bir neçə ruhundan biridir və bədəndən çıxaraq gözə bilir. Sur sözü bəzi bölgələrdə (Göyçə, Borçalı, Qazax və s.) “surun yerisin” və ya “surun yeriməsin”, “Allah sur versin” kimi alqış və qarğışlar içərisində bu günədək yaşamaqdadır” (19, 24).

Qaraçuxası ayaq üstə olan adamın bütün işləri rast gətirir, həyatı firavanlıq içində keçir, hörmət-izzət, var-dövlət sahibi olur. Nəinki Qaraçuxası oyaq olan adamın, həm də həmin adamın ailəsinin, qohum-əqrəbasının belə işləri yoluna düşür. “Qaraçuxa və ağıllı qız” nağlında (20, 296-298) evə gəlin gələn qız ailənin bütün üzvləri ilə mehriban dolanır, öz ağı, zəhməti ilə hamının hörmətini qazanır. Gəlinin gözəl xasiyyəti, ailəcanlılığı evin Qaraçuxasını həmişə oyaq saxlayır.

Bəxtin axtarılması, ağılla bəxtin mübahisəsi, bəxtin qayıtması və s. süjet tip-lərində Qaraçuxa obrazı, əsasən, köməkçi funksiyasını daşıyır.

Qarabağdan toplanmış nağıllar bədii xüsusiyyətlərinə, süjet-kompozisiya zənginliyinə görə də seçilir. Söyləyicilər söyləmə zamanı süjetə yeni elementlər daxil etməklə nağılları daha maraqlı təqdim etməyə çalışmışlar. “Hatəmin nağılı”, “Quru kəllə” və s. bir sıra nağıllarda bu cəhət özünü üzə çıxarır.

ƏDƏBİYYAT

1. Qarabağ: folklor da bir tarixdir. I kitab / Toplayıb tərtib edənlər: İ.Rüstəmzadə, Z.Fərhadov. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 464 s.
2. Azərbaycan nağılları: 5 cildə, I cild / Tərtib edən M.H.Təhmasib. Bakı: Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, 1960, 328 s.
3. Azərbaycan-türk nağılları / Hazırlayan: A.Xəlilova. Bakı: Nurlan, 2009, 160 s.
4. Халилов Р. Образы героев Азербайджанских и арабских волшебных сказок. Дис... канд. фил. наук. Баку: 1988, 153 с.
5. Əsgərov Ə. Azərbaycan sehrli nağıllarında qəhrəman (səciyyəsi və mənşəyi). Filol. elm. nam. dis. Bakı: 1992, 164 s.
6. Андреев Н.П. Указатель сказочных сюжетов по системе Аарне. Ленинград: 1929, 118 с.
7. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Избр. труды. Ленинград: Наука, 1974, 726 с.
8. Rüstəmzadə İ. Azərbaycan nağıllarının süjet göstəricisi. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 368 s.
9. Azərbaycan folkloru antologiyası: V kitab. Qarabağ folkloru antologiyası / Tərtib edən İ.Abbaslı. Bakı: Səda, 2000, 414 s.
10. Kitabı-Dədə Qorqud / Tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə F.Zeynalov və S.Əlizadəninidir. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
11. Azərbaycan nağılları: 5 cildə, III cild / Tərtib edən Ə.Axundov. Bakı: Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, 1962, 282 s.
12. Пропп В.Я. Морфология сказки. Москва: Наука, 1969, 168 с.

13. Təhmasib M.H. Əfsanəvi quşlar // “Vətən uğrunda” jurnalı, 1945, №5, s. 93-101
14. Seyidov M. Qızıl döyüşçünün soy-etnik taleyi haqqında // “Ulduz” jurnalı, 1981, №8, s. 28-50
15. Azərbaycan nağılları: 5 cildə, II cild / Tərtib edən Ə.Axundov. Bakı: Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, 1961, 374 s.
16. Azərbaycan folkloru antologiyası: Borçalı folkloru / Toplayan V.Hacıyev, tərtib edən İ.Abbaslı. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1996, 256 s.
17. Təhmasib M.H. Müqəddimə /Molla Nəsrəddin lətifələri. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1965, s. 3-16
18. Qarabağ: folklor da bir tarixdir. II kitab / Tərtib edən İ.Rüstəmzadə. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 484 s.
19. Əsgər Ə. Ön söz / Azərbaycan folkloru antologiyası: XII kitab, Zəngəzur folkloru. XII kitab. Bakı: Səda, 2005, s. 13-28
20. Qarabağ: folklor da bir tarixdir. III kitab / Tərtib edən İ.Rüstəmzadə. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 468 s.

